

DÜŞÜNÜR OLARAK CÂBİR BİN HAYYAN

Süleyman Hayri BOLAY*

Değerli bilim tarihçisi Prof. Dr. Esin Kâhya'nın hazırladığı bu kitapta Câbir İbn Hayyan'ın bilimsel cephesini, bilime katkılarını geniş bir şekilde öğrenme fırsatı bulacağız. Bu kitabı okuyanlar onun ne büyük bir bilgin olduğunu daha kolay anlayacaklar.

Fakat Câbir'i daha da büyük kılan ve ilmi hayatını tamamlayan onun tefekkürü yahut düşünce hayatıdır. Câbir'in bilimi ve bilim örneği olarak da Kimya'yı temel alıp ortaya koyduğu düşünce sistemi, bilim hayatı gibi değerli ve orijinal çizgiler taşır. Bunun için batılı bir kısım araştırmacılar, Câbir'e özel bir önem vermişler ve ömürleri boyunca, adetâ onun üzerine araştırma yapmışlardır. Paul Kraus bunlardan biridir. Kendisi hem Câbir'in eserlerini doğru olarak yayımlamaya çalışmış; hem de eserleri ve fikirleri üzerinde yorumlar yapmış, bunları da kitap halinde neşretmiştir.

Ama Câbir'in esas tefekkür cephesini yakınlarda işleyenlerden birisi Pierre Lory'dir. Fakat gerek Paul Kraus, gerek Lory, gerekse H. Corbin ve diğerleri, hepsi Hıristiyanlık inancının dar penceresinden bakmışlar ve onun fikirlerini kendi istikametlerinde yorumlamak için zorlamışlardır. Bu hususta rahmetli hocam Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken hassasiyet göstermiştir. Aslında Türkiye'de Câbir'in tefekkürü hakkında, bildiğim kadarı ile, ilk ciddi araştırmayı yapan da odur.

Biz Câbir'in eserleri üzerinde bir araştırma yapma, daha doğrusu bu eserlerden doğrudan faydalanma fırsatı bulamadığımız için Câbir'in tefekkür cephesini, başta H. Z. Ülken olmak üzere, adı geçen araştırmacıların eserlerine dayanarak anlatmaya çalışacağız.

Câbir İbn Hayyan'ın İslâm fikir ve ilim tarihinde efsanevi bir şahsiyeti ve şöhreti vardır. O, İslâm dünyasında Kimya'nın babası sayılan bir bilim adamı ve bir feylezof-tur. Müslüman yazarlar onun kimyagerliğinin yanında sûfi olduğunu da beyan ediyorlar. Öyle görünüyor ki Câbir tasavvufi bir hayatı da fiilen yaşamıştır.

---

* Hacettepe Üniversitesi Felsefe Profesörü

İslâm dünyasında yazılan biyografilerde ve kaynak eserlerde onun kimyager, sûfi ve filozof olduğu ifade ediliyor:

Şiiler, onu kendilerinden sayıp İmam Cafer Sâdık'ın arkadaşı ve talebesi olduğunu söylerler. Bazı filozoflar, onu kendilerinden sayarlar. Çünkü tefekkür cephesi ağırlıktadır ve felsefeye, mantığa dair eserler yazmıştır. Kimyacılar onu kimyanın babası sayarlar. Gerçi, Câbir'e gelinceye kadar kimya belli bir seviyede ilerlemişti. Ama Câbir'den itibaren müslümanlar kimyanın ve diğer bilimlerin kavramlarını yarıtmış, sözlüklerini teşkil etmiş, böylece daha sonra batılı bilim adamlarının ilerleyeceği yollar açılmıştı.

Câbir, kimyaya kendi adını verecek kadar büyük bir bilim adamıdır. Bu sebeple İbn Haldun kimyacıların bu ilme "ilm-i Câbir" dediklerini yazıyor.

Câbir'in ismi etrafında yaratılan efsaneler, onun Arapça metinlerinde ve Lâtince tercümelerinde fark edilmektedir.

Câbir'in bilim anlayışında ve tefekküründe anahtar kelimelerden birisi "mizan" (Balance)dır. Bunu bilhassa "Fil-Mizan "(Mizan Hakkında) adlı kitabında ele alır. Aslında "ilm-i mizan "ı tabiat bilimi anlamında kullanmıştır. "mizan ", tıp ve san'at ilimlerinin neticesidir. Dolayısıyla Câbir "mizan" deyince varlıktaki bütün eşyanın (sayı türünden nesnelere) nicel (kemmî) kanunlarını anlıyor. Buradan, bütün tabii olayların nitelik (keyfiyet) ve nicelik (kemmîyet) kanunlarına indirilebileceği neticesi çıkmaktadır.

Bu görüş esasında, Descartes'da görülen bilimsel görüşün çok önceden ortaya çıkmış bir öncüsüdür.

"Mizan" terimi, karmaşık anlamlar taşımaktadır. Bilimsel yönden önce "vezin" (ölçü-ağırlık) anlamına teknik bir terim olarak kullanılmıştır. Sonra kimyasal oluşumlara giren cevherlerin niceliği anlamını kazanmıştır. Câbir, bu kavramı kullanarak bütün cisimlerin derunî yapısını belirlemeye çalışır. Bunu da kimyasal oluşuma giren unsurların niceliğini ve yoğunluğunu ölçerek yapmak ister. Hatta Câbir, kainattaki ahengi (harmonie) de bu "mizan" terimine dayanarak izah etmeye çalışır. Çünkü ona göre fizik, dünyada eşyanın ahengi ve düzeni ruhun etkisinden ve faaliyetinden gelir. Câbir ruhu, bedeni idare eden "ilâhi bir cevher" olarak görür. Bunun yanında o ruha, "Adâd zû te'lif" yani sayısal ahenk olarak da bakar.

İslâm filozoflarında "ilm-i mizan ", doğruyu yanlıştan ayırma aracı olarak mantık anlamına kullanılmıştır (Ali Sedat'ın "mizanu'l-ukûl" adlı eseri gibi). Dilbilimciler ise, mizandan kelimelerin yapısını anlamışlardır. Kur'ân'da ise "mizan", hesap günü, ilâhi adalet, ölçü gibi anlamlara gelir. Câbir, "kitab'ul-Havas"da "mizan"terimi yerine bir başka Kur'ânî tabiri, "el-Kıstasul-Müstakim"i kullanır.

Câbir, "Mizan"ın mânâsını daha ileri götürerek ona tamamen metafizik bir anlam da yükler. O, adı geçen kitapta Maniheist doktrini tenkit ve reddederken, araya iki kısa paragraf sıkıştırıp mizan'ın akılla kavranan alemin esaslarıyla olan ilgisini ortaya koyar. Buna göre, "Adalet, aklın ve mizan da adaletin esasıdır. İlk sebebin (Tanrı'nın) özünün akıl, aklın özünün ilim ve mizanın özünün de ilim" olduğunu söyleyen Maniheist doktrindeki bu özdeşliği Câbir kabul etmez. O, özdeşleştirmeye karşı, bu üç kavramı hiyerarşi (merâ-tîp) içinde kavramaktan yanadır. Bu dünyada ilk sebepten akıl, akıldan adalet, ondan da mizan çıkar. Bir önceki bir sonrakinin sebebi olmaktadır. Buna dayanarak "mizan, tabiatın tabiatı ve zamanın zamanıdır" demektedir.

Görülüyor ki "mizan" kavramı, Câbir'in fikir dünyasında çok önemli bir yer tutmaktadır ve birleştirici bir işlev kazanmaktadır.

Görünür, görünmez ve manevî dünyalarda meydana gelen her şey; akıllı bur düzenlemenin, nicelikce ve ölçülebilir tarzda değişken hareket ve sükûnun ahenkli bir terkinin ve ilk sebep'in dışında meydana gelen her farklılığı, her çokluğun kaynağını bulduğu bir "te'lif-i adedi"nin neticesidir.

Bu anlayışta, mizan (Balance), sonsuzca değişme özelliğine göre duyulur, duyulmaz (duyularla algılanamaz) herşeyi içine alabilmektedir. Çünkü evrensel akla ve ruha ait alemler bu "mizan" ilkesinden çıkmaktadır. Bu mânâda üstün mizanlar ilm-i ilâhî'nin konusu olup birinci derecede önem arz etmektedir. İlmî ilahîye ulaşmak da diğerleri gibi, kimyacı bilge (Hakim) lerin ulaşmak istedikleri son gayedir.

Ama tabiat alanında "mizan" gözlemin konusudur. Câbir evrendeki, dildeki, müzikteki ahengi ve uyumu Evrensel Ruh'dan gelen bu "mizan" (ölçü ve ahenge) ile izah etmektedir. Câbir "mizanlar sistemi"ni, reel'i anlamakta ve onun şeklini değiştirmekte (transformer) insan zihninin kapasitesine inanır (güvenir). Ona göre, tabiat, Hareketçi farkedilemez bir akış değildir.

Câbir bu "mizan" teorisinden bir kozmoğoniye ulaşır. Onun kozmoğonisinde yaratıcı ve yatılmış varlıklar yer alır. "Kitab'ut-Tasrif"de ise kozmolojisinin esaslarını anlatır. En dışta filozofların ilk sebep dediği varlık alanı (daire) var. İlk sebep etkin, herşeyi bilen, güçlü, akıllı, şuurlu olup, akli, hakikate, iyiye ve adalete uygular. Ondandır içeride akıl alemi vardır ki; o, bilir ama yaratamaz fakat nesnelere şekil verebilir. Daha içeride Ruh dairesi vardır. Bu, içte olduğu için de alan daha dardır. Dördüncü daire ise cevherin bulunduğu dairedir. Cevher de maddî ve manevîdir. Manevî olan akıl, nefis ve ruhanî şahıslardır. (Melek gibi, yıldızlar gibi) Tabiat, akıl ve nefis ise, basit cevherler olup kişi değildir. Cevher, dünyamızın şekillenmesine yol açmıştır. Buna "madde" de denir.

Câbir bu ve benzeri fikirleri, Kur'ân'daki "Biz onların yaptıkları her iyi işi ele alırdık, onu saçılmış zerreler haline getirirdik (değersiz kılarız)" (Furkan: 25/23) gibi ve benzeri ayetlerden ilham alarak ileri sürmektedir.

En içteki cevherin bulunduğu dairede (sferde) basit unsurlar yani sıcaklık, soğukluk, kuruluk ve yaşlık vardır. Câbir, fizikte ve metafizikte aynı ilkelerden hareket eder. Dolayısıyla esasta fizik ve metafizik çokayrı değildir. Maddi cevher ve nefis (ruh) birleşerek sıcaklık ve kuruluk alemine iner. Oradan kuvvetli bir parçacık (cüz) alır ve bu, esir (eter) denilen dairenin cismini teşkil eder. Bu suretle Zühal, Müşteri, Merih, Güneş ve diğer felekler meydana gelir.

Câbir'e göre, eşya ikiye ayrılır. Basit ve mürekkep (bileşik) Mürekkep olanlar, basitlerin birleşiminden meydana gelir. Bu birleşmelerde (terkiplerle), en karmaşık cisimler meydana gelir. Birinci mürekkep mesela tabiattır. İkinci sıcaklık, soğukluk gibi şeylerdir. Üçüncüsü, taş bitki ve hayvandır. Tabiatla olan her şey, kuvveden fiile geçerek meydana gelir ve gelişir. Kuvvet olan şey, varlığı, gelecek zamanda mümkün olandır. Resme kabiliyeti olanın sonra ressam olması; yahut oturan kişinin kalkması gibi. Fiil halinde olan şey, hal'de mevcut olan şeydir.

Madenlerin durumu, varlıklarının kuvvet ve fiil halinde oluşuna göre değişir. Kuvve, cismin maddesi, fiil onun aldığı suretidir. Câbir böylece bir cisimden diğer bir cisme geçilebileceği kanaatine ulaşır.

Câbir, bu esasları organik ve inorganik kimyaya uygular. Oradan canlılar alemine ve insana kadar yükselir.

Câbir, tabiatı, hareket ve sükûn ile niteliklerin çoğalmasından ibaret görür. Bu çoğalmada şu ilkeler birleşir: Hareket, sükûn, nitelik, nicelik.

İlk unsurların, bu ilkelere göre birleşmesiyle cisimler ortaya çıkar. Yıldızların meydana gelişi de bu ilkelere dayanır.

Bu noktada Câbir'in Kadîm ve Hadis'ten ne anladığını belirtelim: Filozofları ve kelâmcıları asırlarca uğraştırmış olan bu meselede Câbir, kelâmcıların, görünenlere dayanarak görünmeyenler hakkında hüküm vermelerini ikna edici bulmuyor.

Câbir "Kâdim"i, varlığı için bir fail'e ihtiyacı olmayan varlık olarak tanımlıyor. Bu ise yalnız ezeli olarak mevcut olan varlığın sıfatıdır. "Hâdis" ise, Kadîm'e göre, zorunlu olarak var olandır. Bu bakımdan hadis, zorunluluğunu Kadîm'den alır. Ama, Kadîm'in zarureti, kendinden gelir. O, başka bir faile ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla Kadîm ilk cevher ve ilk sebep'tir.

Burada Câbir'in insan anlayışına temas etmek yerinde olacaktır. Ona göre makrokozmoz ile mikrokozmoz (insan) arasında bir üçüncü alem vardır ki bu da kimya'dır. O, bütün evreni "büyük insan" olarak görüyor; beşerî varlık, "küçük insan" dir, kimya ise "orta insan" dir. Burada herşeyi altın yaptığına inanılan simya taşı, insanî bileşim (compose) rolü oynar. Bu anlamda o, "alemin kalbi" dir. Kimya, hayatın devrini canlandırmaya çalışır. Kimyanın dili de çok çapraşık bir bilime doğru açılmış bir kapıdır.

Kimyayı bile insan gibi canlı mütaala eden Câbir, insandaki ruhu, "bedenlere canlılık veren ilâhî bir cevher" olarak görmektedir. Bu açıdan ruh, görünüşlerin gerisindeki aktif dinamizmdir, ama o bütün aklı kavrayışların üstünde aşılabilir olarak kalır.

Büyük insan (evren) ile küçük insan arasındaki orta insan (insanın eseri olarak kimya), ay-üstü alemler meydana getiren, düzenleyen ve idare eden ilahî kanunları taklid ederek yeniden meydana getirmek için anlamayı teklif ediyor.

Câbir, üstün insan tipi olarak "peygamber"i görür. Hatta ona göre ilk peygamberler, ilk filozoflardır. İdris, Nuh peygamber gibi. İlk kanunları (şeriat) koyanlar da bunlardır. Câbir böylece Evrensel İNSAN'A ulaşıyor ve insanın tabiatının gerçekleşmesi için normal insanı, üstün insan (insan-ı kâmil) haline ulaştırmak için adeta bir köprü kuruyor. Bu da onun sūfî yönünün bir tezahürü olsa gerektir.

Câbir'in varlık ve insan anlayışında bir noktaya daha temas etmek yerinde olacaktır. Paul Kraus, Câbir'in "sun'î insan" (Homonculus) fikrinden uzun uzadıya bahsetmiş; bu fikrin Câbir'den önceki köklerini araştırmıştır. H.Z. Ülken de Câbir'deki bu fikrin Batı ortaçağına geçerek, oradan Paracels'e (Renesans dönemi) ve Goethe'nin Faust'una bazı Alman hikayelerine kadar gördüğünü söylemiştir.

Bu ifadelerle göre Câbir, varlıkların evrimini ve tekamülünü imkan dahilinde gördüğü gibi, sūn'î olarak insani ibda' etmek de imkan dahilindedir.

Gelelim Câbir'in bilgi anlayışına (epistemolojisine); Önce Câbir'in ilimler tasnifine bir göz atalım: Câbir bilimleri, insanla ilgisine ve bu ilginin uzaklığına göre yediye ayırıyor:

1) Tıp ilmi,

2) Sanat ilmi veya Kimya,

3) Hassalar ilmi (Havass, cisimlerin özelliklerini araştırır),

4) Batıl olan tılsımlar ilmi,

5) Yıldızların kullanılması ilmi veya astronomi,

6) Tabiat ilmi veya ilm-i mizan,

7) Suretler ilmi veya "tekvin"ilmi (Mizan, tıp, san'at, istihdam bilimlerinin neticesidir),

"Tekvin" ilmi varlıkların bitki, hayvan ve insan mertebelerine nasıl geçtiğini inceler. Biraz evvel, söylediğimiz gibi, bir tekamüle ve evrime inanmaktadır. Ama bu, Yaratan'ı bazı sistemlerdeki gibi inkara götürmemektedir.

Câbir'e göre bilgi, duyuyla elde edilir. Fakat buradan derece derece aklı bilgiye yükselir. Bilgide akıl yürütme esastır. Yahut bilgi akıl yürüterek elde edilir. Ama her

bilgi, yine de akıl yürütme yetmediği için, belli bir ölçüde sezginin etkisini taşır.

Mesela kimyacı ile çalışma konusu arasında sıkı bir ilişki, kimyacının ele aldığı maddenin yapısı gereği bir davranış, hatta kimyacı ile eseri arasındaki tabiat ortaklığı vardır. Kimyasal bilgi, ilâhî bir aydınlanmaya, şahsî bir ilhama dayanır. Câbir, burada vahiy yoluyla edinilen ilâhî bilgi tümevarımcı rasyonel bilgiyi önemle ayırır. Hatta o, fevkalade olayların, tabii bir tarzda izah edilebileceğine kanidir.

Aklı bilimlerin öğrenilmesi için, eskiden beri bilimler arasında kurulmuş mertebeleri (Hierarchie) bilmek, böylece en aşağıdaki hayvanî ve zulmânî (karanlık) derekeden, en yüksek olan ilâhî ve nuranî dereceye yükselmek lazımdır.

Bu mertebeleri alem, en sonunda ilâhî nur, bir bütün halinde varlığı kuşatır. Sonunda bütün mertebeler ve varlıklar, bu küllî (evrensel) varlığın içinde layık oldukları yerlerini alır.

Zaman, Câbir nazarında sonsuz cevher ve umumî cinstir. Zamanda mevcut olan şey zamanın kendisi olmayan ve zamanla ölçülen varlıktır. Zaman, tek ve bölünmezdir. Ama ondaki meydana gelenler geçmiş, hal ve gelecek diye kısımlara ayrılır. Bu bölünüş, güneşin hareketi ile ölçülür.

Buna göre, varlığın iki boyutu vardır: Zamanî ve zamandışı. Zamandışı olan, zamanı aşar. Aslında bunlar kesin çizgilerle ayrılamazdı. Bununla beraber mutlak zaman, ölçülebilir zamandan ayrılır. Câbir, varlığın bu seviyesine karşılık olan bilimin "mizanlar bilimi" olduğunu söyler. Mizanlarbilimi ise, cari olan bilimin ve felsefenin üstündedir. Bu bakımdan o "Mizan , tabiatın tabiatı, zamanın zamanıdır" demektir.

Yukarıda Câbir'in bilimler sınıflamasından bahsetmiştik. Esasında o bilimlere önce "ilm-i din" ve "ilm-i dünya " olmak üzere iki ana kategoriye ayırır. Yukarıda bahsedilen sınıflamadaki bilimler daha çok "dünya ilmi"ne ait olanlardır. Bunlar, tabii ki, kimyasal çalışmaların sonucunda ulaşılan bilgi dallarına tekabül eder. Bunlar evreni anlamaya yarayan ve insana, hayatını yönlendirmede yeterlilik sağlayan bilimlerdir. Dini bilimler ise insanın ölümden sonraki hayatını kazanması için akla verilmiş formlardır. Bunlar da ilm-i şer'i (kanun yapma ilmi) ve ilm-i akl-î olmak üzere ikiye ayrılır.

Akıl biliminin dalları ise şunlardır; dil bilimi anlam bilimi (ilm-i ma'ânî). Anlam bilimi, varlık, mahiyet, nitelik hakkındaki sorulara cevap arar. Bu da iki alt bölüme ayrılır: Felsefe ; yani bu tabiat bilimlerini içine alır ve nedenselliğe bağlı olarak var olan gerçekliklerin bilimidir.

Diğeri ise ulûm-i ilâhiye (teoloji); yani metafizik hakikatların ilmidir. İlk sebep, evrensel akıl ve evrensel ruh ve benzeri realitelerle uğraşır.

Şer'î bilimler de tefsir, hadis ve fıkıh olmak üzere üçe ayrılır. "Kitab'ul-Ma'rife" adlı eserinde belirttiğine göre dini emirler (ordres) nurlandırıcı levh-i mahfuz alemin-

den akan bir evrensel bilgiye uygun olarak tabiat-üstü aydınlatıcı idrak şeklinden gelir. Dinî olmayan bilgiler ise aksine "ilm"e, tekillerin bilgisine tekabül eder ve bu ilhamı elde etmeye doğru bir hazırlığı, yani ilk basamağı teşkil eder. Bu "ma'rife" (bilgi) nin aleti, akıl (intellect), yani beşerî ruh halinin (psychisme) en asil unsuru olup o da, evrensel aklın ferdileşmiş hâlidir. O düşünen (intelligenit) bir organ, bilincin ve idealleştirilmenin biricik ama tabiaten pasif olan merkezidir. Zihin, iki yönden bilgileri alır:

- 1) Üstün alemlerden gelen verileri kabul ederek,
- 2) Ruhun duyu kaynaklı izlenimlerini özümleyerek.

Bu iki cihet insanın ruh dünyasını yani Nefsi meydana getirir ki o da Külli Ruh'un ferdileşmesi (cüzileşmesi) ile meydana gelir. Bu iki yön yani küllî ve ferdî akıl arasında da bir ahenk vardır. Akıl ile ruh arasındaki ilişkileri ise, beşerî çabanın esas yönelimi belirler.

Câbir nazarında "zâhir" (Fenomen) den doğan kanunlar, akıllara ve tabiî rühlara tekabül eder. Ama "Batın" ilmi (iç dünyaya ait ilim), ilâhi âlemden kaynağını alır ve ona uyar.

Şu halde Câbir'in bilgi teorisi, aydınlanmacı, sezgici, spekulatif bir temelin yanında, tecrübenin verilerini de ihmal etmemektedir. Üstün alemlerden kaynağını alan "mizanlar", aslında zihin (intellect) tarafından doğrudan ve sezgici bir yolla kavranmaktadır. Duyulur tecrübe ise bir destek, bir doğrulama olarak zihne müdahale etmektedir.

Buraya kadar Câbir'in bilgi hakkındaki görüşlerini nakletmeye çalıştık. Bu cümleden olarak şimdi onun bilginin teşekkülü hakkındaki diğer bazı düşüncelerini belirtelim.

Câbir, çocuğun doğumundan bir müddet sonra öğretme yoluyla bilgi edindiği fikrini tam benimsemez. Bunun gibi, çocuğun, eşya ile ilk karşılaştığı zaman kendiliğinden yaratıcı olduğu fikrini de tam benimsemez. Ona göre çocuk, bedahete (apaçıklığa) "Bizim" dediği zaman ulaşır. Yani bu, Câbir için bir şuur halidir. O, bedahet'ten nefste bulunan şeyi anlamaktadır. Dolayısıyla o, çocuğun tecrübeden önce zorunlu olarak bilmesini kabul etmemektedir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, bu hal, tecrübelerin işe karışması veya destek için müdahale etmesidir. Câbir'in bu konuda, Leibniz gibi empirizm ve rasyonalizm karışımını bir elektizme taraftar olduğu anlaşılmaktadır. Câbir, ilk Yunan filozoflarından ve bilginlerinden sık sık bahsettiğine göre, onların fikirlerini yakından tanımaktadır. Onun, bu durumda ilkçağdaki çeşitli görüşlerden daha çok Aristo'nun bilgi anlayışının tesirinde kaldığı söylenebilir.

Bilgi insanda nasıl teşekkül eder. İlk varlıklar hakkındaki bilgi tecrübe ile elde

edilince ondan diğer varlıklar hakkındaki bilgilere ulaşılır. Burada istidlâl (Akıl yürütme) ve ıstinbat (Hüküm çıkarma) yolları kullanılır. Bu bilgi edinme yolu görünenden görünmeyene doğru takip edilen bir yoldur. Burada üç usûl kullanılır:

- 1) Mücanese (Analoji)
- 2) Mecra'l-Adet (Alışkanlık ve gelenek)
- 3) el-Asâr (sebeb-sonuç ilişkisi) eserlerin incelenmesi:

1) Mücanese: Bir kimse, bir şeyi görüp ve onun hakkında bir hüküm çıkardıktan sonra, o şeyin bütünü veya başka bir şeyin buna benzediği sonucunu muhakeme yoluyla çıkarmasıdır. Câbir'e göre, böyle bir muhakeme, doğru (güvenilir) değildir. Câbir bu noktada, manihezmin âlemdeki her şeyi karanlık ve aydınlık ile izah ederek bunu âlemin dışına da yaymasının yanlışlığına işaret eder. Ona göre böyle bir akıl yürütmeden külli bir hüküm çıkarılamaz.

2) Mecra'l-Âdet: Alışkanlık yoluyla da zarurî ve isbatî (Burhanî) bilgiye ulaşılamaz. Bu yoldan belki iknai bilgiye varılabilir. Sofistlerin yolu bu idi. Halk da günlük hayatta bu yolu kullanır.

Câbir, bu metod ile kesin isbatlı bilginin doğacağını zanneden gurupları eleştirmiştir. Bunların başında dehriler (İslâm dünyasında ortaya çıkan materyalistler) gelmektedir.

3) el-Asâr: Eserleri inceleyerek görülenlerden görülmeyenlere yükselmek yolu. Câbir'e göre, en emin yoldur.

Câbir, burada dehrilerin yaratılışı inkâr etmelerinin sebebi, hiç kimsenin, evrenin başlangıcını görmemiş olmasıdır. Eğer dehrilere, evrenin meydana gelmesinden uzun bir zaman (Dehr) sonra, diğer varlıkların yaratılışının meydana gelmesini niçin inkâr etmiyorsunuz diye sorulsa; yahut onlara inşa edilen bir şehir misâli verilse; dehriler, bunların öncesiz olduğunu (kâdim olduğunu) isbat edebilmek için kullandıkları illet (sebeb-sonuç delili)e dayanarak kanıtlamaya çalışırlar. Onlar şöyle derler: Başlangıcını göremediğimiz şehrin yapıldığını biliyorsak, bunun örneklerini benzerlerinin yapıldığını görmüş olmamızdır; halbuki âlemin kuruluşuna benzer bir örnek göremedik.

Bu durumda onlara şöyle cevap verilmelidir:

Bu, aynen, bizim söylediğimizde de vardır. Biz, âlemin oluşunu gördüğümüz örneklerine bakarak istidlal yoluyla çıkarırız. Âlem yaratılmışsa, bunun bir benzerini görmemekle beraber, gördüklerimizden yola çıkarak göremediğimiz varlıkların mevcudiyetini çıkarabiliriz. Onları inkara hacet yoktur.

Görüldüğü gibi Câbir, sebep-netice münasebetine dayanan akıl yürütme ile bilginde etmeyi daha emin bir yol olarak görmektedir. Halbuki, daha önce görünenden görünmeyenin çıkarılmasında Kelâmçıları tenkit etmişti.

Câbir "Nûr" ve "Zulmet" kavramlarını sisteminde kullanmakla beraber ikinci (dualist) bir anlayışa karşıdır. Maniheizmi de bu yüzden tenkit etmiştir. Bu tenkidi hem varlık, hem de bilgi anlayışı açısından yürütmektedir:

Varlık anlayışı (ontoloji) açısından ikiciliğin yanlışlığını şöyle ortaya koymaktadır.

1) Birbirine zıt sonlu şekilleri olan iki varlıktaki sayı sınırlıdır. Her mahdut (sınırlı) sonludur. Her sonlunun sonu, diğerine ulaşır. Dolayısıyla ilkeler çoktur ve ikilik yanlıştır.

2) Eğer zıt iki varlığın, sonlu şekilleri yoksa, o halde tek şekilleri vardır ki bu durumda ikilik yanlıştır.

3) Birisi sonlu şekle sahip olup, diğeri değilse biri sınırlıdır, diğeri değildir. Bu takdirde ikiliğin yanlışlığı yine ortadadır.

4) Eğer iki varlık sonlu ise sınırlıdır ve sınırlı ise onları sınırlayan şey cisimdir, yahut yokluktur. Bundan dolayı ikiciliğin yanlış olduğu açıktır.

Câbir bilgi anlayışı (Epistemoloji) açısından da dualizme şu tenkitleri yöneltmektedir:

İki zıt varlıktan

1) Her biri kendi zatını bilir, ötekini bilmez.

2) Yahut kendi zatını bilmez.

3) Yahut birisi kendi zatını bilir, ötekisi kendi zatını bilmez.

4) Yahut da onlardan herbiri zatını bilir veya bilmez.

Bu durumda

a) Onlardan her birisinin bilgisi, zatını kuşatırsa onlar sonludur. Çünkü bilgi, onları kuşatmakta yani kendilerini bilmektedir. Eğer sonlu iseler cisim olup sınırlıdır ve onları kuşatan şey de ya cisimdir yahut yokluktur. Bunlar ise ikiden, çok fazla olduğu için, ikicilik yanlıştır.

b) Eğer bilgileri zatlarını kuşatmıyorsa, kendilerini bilmiyorlarsa, sonsuz olmaları imkânsızdır. Sonsuz olsalardı, sınırları olmayacaktı. Sınırsız olan şeyin hareketi yoktur. Dolayısıyla sonlu ve sınırlı olup, kendilerini sınırlayan bir çok varlık vardır. Öyleyse ikicilik yanlıştır.

Son olarak Câbir'in atom hakkındaki düşüncesini nakledeceğiz. O, asırlarca önce atomdaki büyük gücün farkına varmış ve onun parçalanabileceğini söylemiştir. O zamanki Harran Üniversitesi'nin başında olan Tüslü bilgin Câbir İbn Hayyan (Hayyan oğlu Câbir) öğrencilerine şöyle demiştir.

"Madde yoğun enerjidir. Bu yüzden Yunan fizikçilerinin maddenin bölüne bölüne bölünüp parçalanamaz en küçük bir parçayla son bulduğuna ve kitlenin bu sayısız parçalanmalardan meydana geldiğine dair iddiaları yanlıştır. Onların Cüz'in lâ yete-cazza (parçalanamaz en küçük parça, atom) adını verdikleri bu nesne parçalanabilir ve bundan enerji (kudret) hasıl olur. Bu öyle bir kudrettir ki, benzetmek gibi olmasın ama, Allah kudreti gibidir ve bir habbeciğin (taneciğin) bir şekilde parçalanması, Allah saklasın, Bağdat gibi bir şehri yok edebilir." (M.Sertoğlu, Tarihten Sohbetler, Ankara 1994, s. 19).

Görüldüğü gibi Câbir, sadece bir bilgin değil, ihataâ derinliği olan ufuklu ve sistemli düşünen bir filozoftur da. Biz burada onun düşünce sistemini biraz tanıtmaya çalıştık. Devrindeki ve kendisinden önceki bütün bilimsel ve fikrî akımları, bilgin filozofları yakından tanıdığı kendi ifadelerinden anlaşılacaktır. Böyle bir kimseyi Şiiiler, İsmaililer kendilerine mal ettikleri gibi, batılı araştırmacılar bu hususta onlarla yarışmaktadırlar. Halbuki şu kısa izahattan da anlaşılacağı üzere, Câbir'in âlemin yaratılmış olduğu fikri, batıniğin bu husustaki görünüşüne uygun düşünmemektedir.

Bu bakımdan merhum H. Ziya Ülken'in de işaret ettiği gibi, onu batını göstermek, doğru değildir. Aslında eserlerinin hangisinin hakiki, hangisinin ona izafe edildiği hususunda çok araştırma yapılması gerekir. Câbir "Kitab'ul-Havass'il-Kebîr" adlı eserinde Bernekî ailesiyle yakınlığını gösteren vakalar anlatmaktadır. "Kitab'ul Râhip"de ise, kendisinin Halid bin Yezîd devrine yetiştiğini söylüyor. Bermekîler Abbasiler devrine ait olduğuna göre, bu rivayetlerden Abbasiler devrine ait olanı doğru, Emevîler dönemine ait olanı uydurma olması gerekir. İbn Haldun da bu çelişkiyi görmüştür.

Öyleyse sekizinci asrın sonlarını ve dokuzuncu asrın başlarını yaşamış olduğu anlaşılın Câbir, başka bir efsanevî şahsiyetle karıştırılmış olabilir.

Son olarak şunu belirtelim:

Câbir İbn Hayyan, üzerinde önemle durulması ve onun fikir sisteminin çeşitli yönleri üzerinde etraflı araştırmalar yapılması lâzım gelen bir şahsiyettir. Burada bir sitemde bulunarak sözlerime son vermek istiyorum:

Tübitak yayınları arasında çıkan Prof. Dr. Cemal Yıldırım'a ait "Bilimin Öncüleri" adlı kitabına bakanlar, Arşimed'den başlayarak bütün batılı bilim adamlarını ele almış; ama İslâm dünyasından bir tanesine bile yer vermemiş olduğunu hayretle görebilirler. Yaşadıkları döneme "Câbir Asrı", "İbn Heysem Asrı", "Bîrunî asrı" gibi isimler verdikten ve Batı'daki bilimsel ve fikrî faaliyetleri derinden etkileyen bu gibi bilgilerin dünya bilmine hiç mi katkıları olmamıştır? Batılı araştırmacılar bizim Batı hayranlarından daha insaflı galiba!

Faydalanılan Başlıca Eserler:

- Lory, Pierre; *Alchimie et Mystique Eu terre D'İslâm* Edition verdier, 1989.
- Kraus, Paul; *Jâbir İbn Hayyân, Ed. Les Relles, Lettres, Paris, 1986.*
- Ülken, Hilmi Ziyâ; *İslâm Felsefesi Tarihi, İst. Üniv. Ed. Fak. Yay. İstanbul, 1957.*